

як абсолютної релігії (Гегель) тощо. Ці класифікації є, фактично, апріорно–схематичними міркуваннями: вони не спираються на критерії, які були б виведені з реального процесу розвитку релігій.

У радянському релігієзнавстві набула поширення так звана цивілізаційна концепція історії релігії (С.Токарев, М.Гордієнко та ін.), яка абсолютизувала роль соціально-історичного фактору в релігіогенезі. За цією концепцією, релігії народів світу відбивають три етапи чи періоди розвитку, репрезентовані родо-плем'яними, національними та світовими релігіями. Тут нема об'єктивних критеріїв періодизації, змішано формаційний, етнічний, геополітичний та інші підходи, зрештою – ототожнено етапи еволюції і типи релігій.

Історіософський підхід до систематизації та типологізації релігій має здійснюватися як у загальному соціально-історичному та історично-культурному контексті, так і в іманентних історико-релігійних зв'язках. Саме такий, у підсумку багатобічний і комплексний підхід багатьох дослідників до вірувань окремих народів та певних епох і цивілізацій нині дає можливість предикатизувати критерії періодизації еволюції релігій та типізації релігій. Такими критеріями є: зміст уявлень про надприродне та характер його зв'язку з природним, спосіб перенесення людських смислів на “значення” надприродного (його улюднення), місце природного і людського в сфері її надприродного, місце орудної і деміургічної функцій в уявленнях про надприродне та в його культі.

З точки зору цих критеріїв у всезагальному відношенні можна визначити такі етапи еволюції релігії: найдавніших (ранньородове суспільство), давній (епоха патріархату), історичний. З ними пов'язані типи релігій: чуттєво-надчуттєвий, демоністичний, теїстичний. У категоріально-понятійному відношенні вони представлені, відповідно, такими формами вірувань: фетишизм, тотемізм, анімізм, віра в духів та померлих предків; віра в богів. У культовому відношенні (відповідно): контактна магія; перехідні способи впливу на надприродне; релігійний символізм. У функціональному відношенні (теж відповідно): орудна функція надприродного; перехідні форми; деміургічна функція. В історії теїстичного типу релігій виділяються два підтипи – політеїстичних та монотеїстичний. Релігії конфесії мають свої періоди чи етапи розвитку.

Що стосується історіософського категоріально-понятійного, то підкреслимо, що основоположною тут є категорія “історичні типи надприродного”. Саме з нею визначально сполучна проблема етапів еволюції і типів релігії, яка розгортається в систему сурядних і підрядних категорій історіософії академічного релігієзнавства.

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК КУЛЬТУРИ І КУЛЬТУ: ПРАВОСЛАВНИЙ КОНТЕКСТ**

В сучасному релігієзнавстві відсутня єдина думка з приводу того, яким чином культ пов'язаний з культурою, як він впливає на культуру й особистість, чи обов'язково зміни в культовій сфері спричиняють зміни в догматиці, самосвідомості людини й культури. Ця обставина ініціювала тематичну орієнтованість цієї статті на проблеми культу й культури в православ'ї, тому що саме православ'я вважає культ «средоточным» (рос. – Авт.) місцем» культури й основою релігії. У контексті трансформаційних процесів, які відбуваються сьогодні у світі, питання про роль культу в культурі, можливості чи неможливості його зміни, спрощення набуває особливої актуальності.

Питання обрядово-культової практики завжди були в центрі уваги як релігієзнавців, так і теологів. Слід означити культурологічне розуміння обрядовості. Ця тема розроблялася в ряді праць А.Колодного, С.Ярмуса, М.Шлемкевича, Д.Угриновича, О.Сагана, Б.Лобовика і багатьох інших вітчизняних та закордонних вчених. Природно, що в поглядах теологів і релігієзнавців існують розбіжності у питаннях виникнення культу і його значеннях для культури, однак така увага до питання без сумніву обумовлюється його важливістю.

Вплив релігійного культу на культуру виявляється не тільки в поширенні віруючими і церквою релігійних ідей, моралі, світогляду, не тільки в тому, що мистецтво і культура створюють свої здобутки на релігійну тему за рамками культових цілей. Генетичний зв'язок культури з культом постає в першу чергу в їх функціональному призначенні.

У поглядах на культуру серед теологів розповсюдженою є думка, що вся культура споконвічно зводилася до культу, культових дій, однак не через те, що це явища одного порядку і коренем слова культура є слово «культ», а через домінування в людській свідомості і самосвідомості суспільства сакральних цінностей, смислів і дій над світськими. На лінгвістичну сторону цього питання більше звертають увагу світські вчені, що найчастіше приводить їх не до сутнісного аналізу культу і культури, їх взаємодії і взаємопроникнення, а до з'ясування питання про те, що первинне – релігія чи культура, є релігія породженням культури чи культура має своїм джерелом релігію.

Варто звернути увагу на те, що саме слово «культура» має коренем «культ» (виховання, вирощування, утворення і т.д.), тому культ і культура, не нейтральні щодо суб'єкта культури. Вони прищеплюють людині і суспільству певну систему цінностей, закладають значеннєві орієнтири, диктують певний спосіб життя, етичні і моральні норми, уявлення про прекрасне, пропонують зразки формалізації внутрішнього стану, уявлень про належне, справедливе і т.д.

У світському баченні переважає спрощене уявлення про культ як сукупність релігійних обрядів, яким приписується магічна дія і можливість задовольняти психологічні і естетичні потреби людей [Філософський енциклопедичний словник.- К.:Абрис, 2002.- С. 313]. Однак існує розуміння культури і культу з погляду сакральної теорії, що виникла в порівняльно-антропологічній школі дослідників культури. З цього погляду все саме життєве, що є в культурі, в тому числі й творча діяльність, завдяки якій вона розвивається і збагачується, має сакральну природу.

Православні богослови вважають релігію основою духовної культури. На думку П.Флоренського, релігія – це надкультурне явище за самою своєю природою. У своїй «філософії культу» П.Флоренський озвучує думку про те, що культ – це «средоточное» (рос. - Авт.) місце культури. Те, що є в культі, завжди збережеться в культурі [Флоренський П. З богословської спадщини // Богословські праці.- М., 1977.- Сб. 17.- С. 105]. Мається на увазі «культ» у вузькому розумінні (богослужбова дія), а також в широкому (теургія – богороблення, що є «материнським лоно всіх наук і мистецтв»). Істинною реальністю, реалізованим смислом Флоренський вважає культ, втілений Логос.

Культ як «средоточное» місце культури» має на увазі не тільки обрядову сторону релігії. Це й культове мистецтво, що є провідником як релігійного сюжету, так і релігійного догмату, релігійних цінностей, моралі, надприродного змісту людського життя, Бога як змісту і блага, тому що релігія цілісна й одне не можна відокремити від іншого. Завдяки культу релігія стає «зримою», здійснюється зв'язок між поколіннями, формується ментальність нації. Обрядова дія, культова атрибутика є символічними. Вони неминуче містять у собі певні соціальні ідеї, уявлення, образи і викликають відповідні почуття. Хоча самі символи не створюють обряд, але він, згідно Д.Угриновичу, «виникає лише тоді, коли колективна дія набуває символічного значення» [Угринович Д.М. Обряди: за і проти.- М., 1975.- С. 23]. Очевидно, духовна культура починається з виробленням ідей і речей, зміст яких не очевидний, тобто з вироблення символів.

Культура підтримується дією, у яку включені її суб'єкти, тому в думці, що пануюче місце в релігії займає культ, одностайні практично всі православні богослови. Ядро релігії складають не міфи і догмати, як думають деякі культурологи, релігієзнавці, історики культури, а культовий ритуал, священнодійство, таїнство. На культ нашаровується все інше, що притаманне релігії.

На думку Н.А.Бердяєва, культура в її органічний період була пов'язана з життям релігійним. Такої ж думки дотримуються багато світських філософів. Зокрема П.С.Гуревич думає, що породжує культуру не будь-яка діяльність, а тільки та, котра має сакральний характер і пов'язана з пошуком смислів буття. «Займаючись життєвляштуванням, людина далеко не завжди задається питанням про призначення буття і своєї власної долі. Культурою можна визнати далеко не все, що здатне подати людину, захоплену переробкою, зміною, перетворенням споконвічного порядку речей» [Гуревич П.С. Культурологія.- М., 2001.- С. 24]. «Святині – це первинна творчість людства; культурні цінності – це похідні культу», - відзначав П.Флоренський [Флоренський П.- Там саме.- С. 117]. На його думку допоміжні терміни, поняття, формули, що є похідними культу, у процесі ускладнення й автономного розвитку перетворюються у світську філософію, світську науку, світську літературу.

Релігійний культ виводить віруючого в його діяльності за сферу власне релігійного. Релігійна обрядовість стає для багатьох людей способом задоволення потреби в міжособистісному спілкуванні, у причетності до національної обрядової традиції. Саме національна форма релігійного обряду протягом століть слугувала способом збереження українства від спроб денационалізації, знищення національних культурних цінностей. Можна сказати, що специфіка культу певного народу обумовлює не тільки його релігійність, але і його самосвідомість, світосприймання, національну ментальність, культуру.

Символічний характер самої культури є підтверджуючим фактором близькості культури й релігії. Релігійні філософи вважають, що культура набула символізму від культової символіки. Духовний зміст культури виражений не реалістично, а символічно, фактично всі досягнення культури за природою своєю є символічними. У ній дані не останні досягнення буття, а лише його символічні знаки. Природа культу має такі ж характеристики. Коли з культури зникає символізм, вона перетворюється в цивілізацію.

Коли релігія і культ сприймаються як набір догм і ритуалів, поза контекстом містичності і символістики, тоді зникає значна частка

властивої їм сакральності. Однак з релігійною символікою знайомі далеко не всі, а світська культура найчастіше не символічна чи символічна мінімально. Культура стала надбанням мас значною мірою завдяки десакралізації і десимволізації. Однак справжня культура багато в чому має трансцендентний характер, вона піднімається над іманентним, породжує ідеальні переживання, забезпечує прагнення вийти за просторово-тимчасові межі власного буття.

Праксеологічний аспект єдності культури й культу прослідковується в тому, що релігія - це не тільки віра чи сукупність поглядів. Це – також і відповідна, обумовлена вірою, поведінка. Релігійна свідомість - це почуття зв'язаності, залежності і повинності стосовно якоїсь таємної сили, яка дає опору і гідна поклоніння. Це, безумовно, вимагає догматичного пояснення. Як пише В.Свириденко, для віруючого догмат стає своєрідною «точкою опори», на якій базується його релігійний світогляд [Ястребов И.Б. Социальная философия католицизма в XX веке.- К., 1988.- С. 63]. Але закріплюється догмат, релігійні цінності, описання світу через культову дію, участь у культовій практиці суб'єктів культури. Те ж стосується й світських релігій: без закріплення у відповідних діях, своєрідній світській «культовій практиці» (розробкою якої в сучасній культурі займаються фахівці з PR-технологій) неможливо удержати опис світу, закріпити відповідні цінності, підтримувати певний внутрішній стан людини.

У результаті відправлення культу і проходження догмату створюється особливий стан свідомості, що у релігії називається благодаттю. Як зазначає П.Євдокимов, через культову відправу людина одержує особливу благодать споглядання божественної сутності [Євдокимов П. Православ'я.- М., 2002.- С. 33-34]. Без відповідних дій це стає неможливим. Як говорив В.Лоський, через культ віруючий набуває можливості «пізнати Істину в тій повноті, яку не може вмістити світ» [Лосский В. Переказ і перекази // ЖМП.- 1970.- № 4.- С. 72].

Релігійна культура, релігійна свідомість постають результатом втілення у світі універсальних цінностей через культову дію. Кожна культура ставила «вічні питання» і намагалася дати на них відповідь. Релігійний культ у цьому розумінні – це осередок подібних питань і відповідей, осередок трансцендентних смислів і загальнолюдських цінностей, що закріплюються і «культивуються» через обрядову сторону релігії, через культове мистецтво, символіку, догмат, картину світу, аксіологічну і значеннєву сферу. Культ – це зрештою картина світу в дії, що володіє естетичними, моральними, аксіологічними параметрами, способами і методами досягнення гармонії людини з ідеалами релігії, що

володіє діючими методами примирення людини з Богом, оскільки неможливе проходження якої-небудь культової практики без поєднання з нею значення, закладеного в культовій дії.

На думку П.А. Флоренського, досягнути культ можна не розумінням, а життєвим зіткненням з ним. Таким чином, з цього випливає, що для невоцерковленої людини розуміння сакрального змісту культу закрито і вона здатна аналізувати тільки його зовнішню сторону, не маючи власного внутрішнього досвіду.

Коли розглядається яка-небудь релігія, розгляд найчастіше починається з віри, догмату, а не з практики. Однак не існує догмату без практики. Практика ж, у свою чергу, має значення тільки в зв'язку з її витлумаченням. Як вважають православні богослови, самі по собі міф, догмат, правила поведінки поза культом, богослужіння - це уже відступ від релігії.

Сила православного культу також у тому, що завдяки прийнятій традиції, канонам релігійного мистецтва, він репрезентує віруючому основні моменти віровчення через храмову архітектуру, фресковий живопис, іконопис, церковну музику і спів, естетичність культових атрибутів, церковне дійство під час таїнств і богослужіння. Фактично, задовольняється весь комплекс естетичних потреб людини. Це дає віруючому величезний спектр переживань, які він пов'язує з Богом. Якщо ж до цього додати ще красу самої ідеї Євангелія, то задоволеними виявляться також вищі інтелектуальні й моральні потреби – прагнення до істини, ідеалу, добра, справедливості, до трансцендентного, сакрального змісту буття.

Культова практика створює у віруючих почуття єдності, спільної реальності, своєрідної релігійної солідарності. Ґрунтовно механізм обрядової дії розкрив Е.Дюркгейм. Він говорить, що під час культової дії всі знаки зливаються в один єдиний і унікальний знак. «Саме його поява дає індивідам відчуття, що вони єдині, дає їм усвідомлення їхньої моральної єдності» [Релігія і суспільство. Хрестоматія по соціології релігії.- М., 1996.- С.438]. Колективна форма обрядової дії збільшує його силу.

У культі, як це сказано в журналі «Православний вісник», «міститься все християнське богослов'я, зібране і вкладене все, що може і повинний думати християнин про Бога і порятунок» [Православний вісник.- 1989.- №3.- С.73]. Проте в останні десятиліття релігійний культ практично у всіх конфесіях зазнав значних змін. Це відбувається під впливом зростаючих духовних потреб віруючих, необхідності зробити більш доступними «істини релігії» для масового віруючих. Однак

Н.Суворов ще на початку століття попереджав: «Маси народу можуть залишитися в незнанні умоглядних догматів віросповідання, але вони міцно тримаються за обряди, хоч би священники і пояснювали їм, що обряди потрібно відрізняти від догматів» [Суворов Н. Підручник церковного права.- М., 1913.- С. 328-329].

Питання модернізації культової сфери в православ'ї складне і неоднозначне, насамперед тому, що воно найтісніше пов'язане з догматом, сакральне, містичне, символічне, як і сама релігія. Тому підходити до цієї проблеми зі світською аргументацією не завжди коректно. Культово-догматична сфера зазнала змін в зв'язку з різними історичними обставинами, зокрема – з рішеннями Вселенських Соборів. Однак православні богослови інтерпретують рішення Вселенських Соборів як догматичні формули, одержані в результаті божественного одкровення, пояснюючи рішення Соборів богонадхненними істинами, а не результатом дії людського розуму чи мирського мудрування. Логіка світських учених не може що-небудь протиставити такому витлумаченню рішень православних Соборів, оскільки має іншу систему аргументації і фактологічну базу для обґрунтування своїх положень.

Культ постає невід'ємною частиною і продовженням догмату. Однак релігійний догмат може бути прийнятий тільки на віру, бо ж він, на думку богословів, стосується трансцендентного буття, яке не підлягає емпіричному виміру і раціональному доказу. Він – іншовимірний, і в силу своєї споконвічної іншовимірності може бути сприйнятий тільки вірою. Тому православна Церква вважає, що помилково було би розумом осягти віру, підходити до питання віри з позицій раціональності, тим більше жадати від релігії якихось емпіричних доказів (які в релігії є, але вони називаються «чудом» і найчастіше не приймаються на віру тими, хто їх особисто не спостерігав).

Однак в останні десятиліття намічається спроба модернізувати православний культ, співвіднести його з культурою сучасного освіченого і урбанізованого віруючого. У пристосуванні культу до сучасних реалій виділяються наступні напрямки:

- спроба спрощення культу відповідно до протестантських зразків;
- спроба відійти від канону, обрядового поведіння;
- погодити культові форми з психологією й обставинами життя сучасного віруючого;
- технізація культу;
- скорочення деяких обрядових елементів православної культової дії, спрощення форм їхнього виконання.

Відкритим залишається питання, у чийй компетенції знаходиться проблема модернізації православного культу. О.Саган у своїй праці «Вселенське Православ'я» пише: «Православним богословам слід усвідомити, що логічна трансформація догматів і їх раціоналістичне пристосування до реальностей життя є неминучим процесом – хоче того Церква чи ні... Зміни соціокультурних цінностей, що неминучі при зміні соціальних структур і прошарків, поколінь, зрештою поступово призводять до того, що догмати починають означувати (чи, швидше, суспільство їм відводить) зовнішню сторону релігійності» [Саган О. Вселенське православ'я.- К., 2004.- С. 73]. Однак релігія далеко не завжди слідує за змінами в культурі і не завжди повинна це робити, оскільки, з погляду богословів, релігійний догмат і через дію пов'язаний з ним релігійний культ - це істини, смисли, цінності, зразки поведіння, які є константними, напередвизначеними Богом, неминучими, на відміну від реалій культури.

Як відзначає П.С.Гуревич, «культура - це соціальна традиція, зберігати яку доводиться в болісній боротьбі не стільки з безособовими силами природи, скільки з революційними і критичними енергіями в людському житті й у людському мисленні. Матеріальні пам'ятники чи звичаї, храми чи культу, техніка чи перекази народів - безліч зусиль доводиться прикласти людям, щоб це зберегти» [Гуревич П.С.- Там саме.- С. 28]. Однак сучасна культура, цивілізація, що не пов'язана із символікою культу, найчастіше не бачить смислу в збереженні традицій і піклується насамперед про зручність культу для себе.

Коли мова заходить про нововведення, реформацію і модернізацію в культовій сфері, то православні богослови говорять, що «будь-яка реформа в православному розумінні – це не стільки пошук нових форм, скільки повернення до старих, перевірених століттями традицій, на яких і базується православ'я» [Илларион (Алфеев), ігумен. Духовне утворення на християнському Сході в I–IV вв. // Церква і час.- 1999.- № 2 (9).- С. 8-9]. Ці слова належать ігумену Іларіону (Алфееву), який вважається в Московському патріархаті одним із самих радикальних і революційних.

С.Ярмусь, наполягаючи на необхідності повного виконання століттями встановленого порядку і структури богослужіння, твердить, що «вони не мають жодного зайвого слова. Кожне слово має свою функцію і свою силу, від яких залежить розвиток даної літургічної дії, це сила впливу даної дії на чекання віруючих» [Ярмусь Ст. Сучасне душпастирство.- Київ-Вінніпег, 1994.- С. 88-89]. Він вважає також, що порушення порядку богослужіння призведе до зміни у парафіян під час

літургії їхніх релігійних переживань, що вони звикли до визначеного канону, а відтак і не сприймуть якихось його змін. С.Ярмусь відзначає явний взаємозв'язок між якістю релігійного почуття і культовими діями.

Зважаючи на те, що обрядова практика католицизму і цілого ряду протестантських церков в останнє десятиліття зазнала значних змін, прагнення православних до збереження встановлених культових форм виступає як своєрідний спосіб збереження чистоти віри і релігійного почуття, що прямо пов'язується з канонічністю культу. Основний принцип звучить так: не змінюй нічого, тому що межу змін потім не установиш. Хоча з цього приводу існують й інші думки. За м'яку і повільну зміну літургії, служби зрозумілою мовою виступав Константинопольський патріарх Афінагор I.

Одна з проблем полягає в тому, що в Церкву приходять не завжди віруючі люди. Для них служба може бути довгою, нудною. Але тут богослови стають перед дилемою – чи підлаштовуватися церкві до малоцерковних чи зовсім нецерковних людей чи зберегти літургіку як вона є? Патріарх Алексій II вважає, що не можна жертвувати світом і єдністю Церкви заради задоволення амбіцій незначної групи людей, які не приймають серйозної участі в церковному житті [Релігійна панорама.- 2002.- № 4.- С. 52].

Розуміння православ'ям культу як «місця зосередження» культури базується на наступних основних засадах: по-перше, культ розуміється як глибоко символічне і сакральне явище, що володіє надприродною, містичною силою; по-друге, за допомогою культової практики закріплюються і підтримуються чіткі значенні, ціннісні, моральні, естетичні орієнтири не тільки віруючих, але й культури в цілому, тому що віруючі – частина соціуму, а Церква водночас є соціальний інститут; по-третє, всі елементи культу – постулати, таїнства, обряди, ритуали, атрибути, храмова архітектура, культовий живопис та інші види мистецтва, молитви, літургійне дійство тощо тісно переплетені між собою, є містичними і символічними. Якщо змінити щось в одній з цих підсистем, то неминуче відбудуться зміни й в інших підструктурах, а зрештою – і в усій цілісності. І ці зміни будуть стосуватися не тільки релігійної культури чи культової практики, але всієї культури в цілому, її самосвідомості, моральних, значенневих та аксіологічних пріоритетів, тобто зміни будуть відбуватися в тій сфері культури, яка сьогодні відчуває найбільшу кризу, тобто у духовній.

Як справедливо відзначає О.Саган, культ – поняття більш широке. Його важливою рисою є не тільки задоволення релігійних потреб суб'єктів культової діяльності, але й створення і стимулювання релігійних

почуттів, закріплення релігійних уявлень віруючих [Саган О. Вселенське православ'я.- К., 2004.- С. 165]. Однак релігійні почуття і уявлення реалізуються віруючими не тільки в культовій діяльності, але й у повсякденному житті. У такий спосіб культ підтримує релігійний опис світу, релігійні цінності, релігійний моральний імператив у культурі. Тобто цілком коректно в даному випадку говорити, що він є як культурозберігаючим (традиції), так і культуротворчим (культова діяльність Церкви й участь у ній віруючих) фактором. Культ враховує складність людської природи з усіма її афектами, конфліктом суцього і належного, реального й ідеального, суб'єктивного й об'єктивного, тимчасового і вічного. Таким чином, існування культу стає трансцендентною умовою єдності самосвідомості.

Ірраціональна складова психіки людини, поряд з емоційною і раціональною, є, очевидно, її антропологічною характеристикою. Ірраціональність виявляється у житті, мистецтві, культурі. Релігійний культ направляє цю ірраціональність, дає їй вищий смисл, визначає методи і мету, додає сакральне забарвлення й у цьому змісті – упорядковує як внутрішній світ людини, так і суспільства. Якщо культ не виконує таких функцій, то або ірраціональна сторона людини реалізується хаотично, без змісту, цілей, напрямку, заданого ціннісним аспектом, або нівелюється і настає стан «духовної порожнечі» як у душі окремої людини, так і суспільства. У цьому змісті культ впливає не тільки на свідомість віруючого, але й на самосвідомість культури в цілому.

*А.Кадикало** (м. Київ)

СМЕРТЬ: ІНІЦІАЦІЯ ЧИ НЕБУТТЯ СВІДОМОСТІ?*

Питання смерті супроводжує людину впродовж всього її життя, є його антонімом. Проблема смертності людського ества завжди викликає моторошний інтерес, основою якого, без сумніву, є питання: а що ж за межею смерті? – чи продовження існування, а чи занурення у небуття. Підтвердженням зацікавленості цією проблемою спостерігається у всіх суспільствах на різних рівнях їх розвитку, а виражався цей інтерес насамперед у релігійному світогляді народів, етносів і т. д. При цьому не

* Кадикало А.М. – аспірант Національного аграрного університету.

** © Кадикало А.М., 2005